

עוני עניים וצדקה במסורת ישראל

מבוא

חובת הסיוע לעניים מופיעה בתורה בעשרות מצוות. הניסיון להבין את הרעיון והמגמה יפתח בהיכרות ע חלק מן המצוות והפסוקים העוסקים בענין זה:

ספר דברים פרק טו

(ד) אָפֶס כִּי לֹא יִהְיֶה בְךָ אֲבִיּוֹן כִּי בָרַךְ יְבָרְכֶךָ ה' בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ נַחֲלָה לְרִשְׁתָּהּ: (ה) רַק אִם שָׁמוֹעַ תִּשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׁוֹמֵר לַעֲשׂוֹת אֵת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם: (ז) כִּי יִהְיֶה בְךָ אֲבִיּוֹן מֵאַחַד אַחֶיךָ בְּאַחַד שְׁעָרֶיךָ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לֹא תֹאמַן אֵת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפֹּץ אֵת יָדְךָ מֵאַחֶיךָ הָאֲבִיּוֹן: (ח) כִּי פָתַח תִּפְתַּח אֵת יָדְךָ לוֹ וְהֵעַבְטָה תִּעֲבִיטְנוּ דֵי מַחְסְרוֹ אֲשֶׁר יִחְסַר לוֹ: (ט) הִשְׁמַר לְךָ פֶּן יִהְיֶה דְבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעַל לֵאמֹר קָרְבָה שְׁנַת הַשְּׂבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָה וְרַעְיָה עֵינֶךָ בְּאַחֶיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ וְקָרָא עֲלֶיךָ אֵל ה' וְהָיָה בְךָ חָטָא: (י) נָתַן תִּתֵּן לוֹ וְלֹא יֵרַע לְבָבְךָ בְּתִתְּךָ לוֹ כִּי בְּגִלְלֵי הַדָּבָר הִזָּה יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל מַעֲשֶׂיךָ וּבְכֹל מִשְׁלַח יָדְךָ: (יא) כִּי לֹא יִחַדֵּל אֲבִיּוֹן מִקְרֹב הָאֶרֶץ עַל כֵּן אֲנֹכִי מְצַוֶּה לֵאמֹר פָּתַח תִּפְתַּח אֵת יָדְךָ לְאַחֶיךָ לְעֹנֶיךָ וּלְאֲבִינֶךָ בְּאֶרֶץ:

מנו את המצוות אותן מצוה התורה. חפשו אידיאולוגיה להן. עמדו על הסתירה בין הפסוק הראשון לאחרון. איך ניתן ליישבה? נעיינ בסוגיה זו על קצה המזלג במקורות תורה שבעל פה.

א. עניינות אובייקטיבית – קו העוני

מהו קו העוני במדינת ישראל?

בישראל קו העוני מוגדר כ-50% מההכנסה הפנויה החציונית, למשפחה. משמעות ההכנסה הפנויה החציונית היא הכנסה משפחתית (מעבודה, הון ונכסים, אחרי מיסים ישירים ותשלומי העברה), שלחצי מהמשפחות יש הכנסה גבוהה ממנה ולחצי נמוכה ממנה. כמובן שבשל צורת חישוב זו, קו העוני הוא יחסי ומושפע מרמת ההכנסה הכללית במשק. [מתוך ויקיפדיה]

מה משקף קו העוני?

מהי המטרה של נתינת הצדקה [=תשלומי העברה] לאור קו זה?

מה מצדיק תשלומים אלו ערכית ותועלתית?

קו העוני של ההלכה נמצא במקום אחר:

שולחן ערוך יורה דעה סימן רנ"ג

תמחוי: הפירוש המילולי - קערה גדולה. המשמעות: גבאין שלוקחין בכל יום יום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו וזה הנקרא תמחוי:

(א) מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מהתמחוי מזון י"ד סעודות לא יטול מהקופה ואם יש לו ר' זוז ואינו נושא ונותן בהם או שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם לא יטול צדקה ואם יש לו ר' זוז חסר דינר

ואינו נושא ונותן בהם אפי' נותנים לו אלף זוז חסר דינר ואינו נושא ונותן בהם אפי' נותנים לו אלף זוז בבת אחת הרי זה

יטול: ...

(ב) ויש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח ודברים ל טעם הם:

קופה: "כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים זזו היא הנקרא קופה". רמב"ם

מה משקף קו העוני ההלכתי?

מהי המטרה של נתינת הצדקה לפי קו עוני זה?

מה פשר הפער בין הקריטריון ההלכתי לקריטריון המקובל היום [במדינת ישראל יש להדגיש]? איך הדבר משקף את העולמות הערכיים בהם מוצעים קריטריונים אלו? כלפי איזו גישה אתה מפתח יותר אמפטיה? האין לקו המחשבה העכשווי יסוד בגישה התורנית?

ב. ענייות סובייקטיבית ומענה לה

מסכת כתובות דף סז

תנו רבנן: 'די מחסורו' - אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו. 'אשר יחסר לו' - אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו ורץ לפניו שלשה מילין:

האין זו דרישה מוגזמת? האין סתירה בין ההנחייה הראשונית [לא לעושרו] לבין ההנחייה לספק לו סוס? ראו את הפרשנות הבאה.

פירוש ה'שיטה מקובצת' שם:

אפילו סוס לרכוב עליו כו' ודוקא בעשיר שירד מנכסיו שהוא מורגל מתחלה בתענוגים גדולים אבל בשאר עניים שלא הורגלו בכך לא מחייב כולי האי. תלמידי רבינו יונה ז"ל. והגאונים ז"ל כתבו דכל הני מעשיות דעני בן טובים בעני שאינו מפורסם בעניות שעושין לו כבוד שלו כדי שלא יתפרסם אבל עני שנתפרסם אין לו אלא כא' מעניי ישראל. ע"כ:

שימו לב להגבלה הראשונה [עשיר שירד מנכסיו]. האם זו האפשרות היחידית לפרש? הניתן העלות מחשבה אחרת?
מה טמון בהגבלה השניה של הגאונים? לאורה באיזה סוג צדקה מדובר כאשר מסופק לעני 100? - נמשיך בסוגיה:

הש"י: בליטרא
בשר - שהיה
בשר ביוקר והיה
צריך בשר בדמי
ליטרא מעות:

תנו רבנן: מעשה באנשי גליל העליון שלקחו לעני בן טובים אחד מציפורי ליטרא בשר בכל יום. ליטרא בשר, מאי רבותא? אמר רב הונא: ליטרא בשר משל עופות. ואיבעית אימא בליטרא בשר ממש. רב אשי אמר התם כפר קטן היה בכל יומא הוה מפסדי חיותא אמטולתיה:

ההוא דאתא לקמיה דרבי נחמיה. אמר ליה: במה אתה סועד? אמר ליה: בבשר שמן ויין ישן. - רצונך שתגלגל עמי בעדשים? גלגל עמו בעדשים ומת. אמר: אוי לו לזה שהרגו נחמיה. אדרבה, אוי לו לנחמיה שהרגו לזה מיבעי ליה?! אלא איהו הוא דלא איבעי ליה לפנוקי נפשיה כולי האי.

היש סתירה בין המגמות של שני ספורים אלו? אם כן לאיזו גישה נתונה האמפטיה? לפי המקור הראשון [בסוגיה - הבריייתא בתחילת הדף] - כמי הלכה? אם אין סתירה - כיצד שני המקורות משלימים זה את זה? נמשיך בסוגיה: -

ההוא דאתא לקמיה דרבא, אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו: בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר ליה: ולא חיישת לדוחקא דציבורא? אמר ליה: אטו מדידהו קאכילנא מדרחמנא קאכילנא. דתנינא: 'עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו' - בעתם לא נאמר אלא בעתו, מלמד שכל אחד ואחד נותן הקדוש ברוך הוא פרנסתו בעתו. אדהכי אתאי אחתיה דרבא דלא חזיא ליה תליסרי שני ואתיא ליה תרנגולת פטומה ויין ישן. אמר: מאי דקמא? אמר ליה: נענתי לך קום אכול.

בארו את הויכוח בין רבא לבין זה שבא לסעוד אצלו. מה מבקשת מסקנת הספור לומר? מהי מסקנת ההלכה? עיינו היטב בדברי השולחן ערוך ומצאו הסתייגות בדברי הרמ"א. נסו לעמוד על טיבה:

שולחן ערוך יורה דעה סימן ר"נ

(א) כמה נותנין לעני די מחסורו אשר יחסר לו כיצד אם היה רעב יאכילוהו היה צריך לכסות יכסוהו אין לו כלי בית קונה לו כלי בית ואפי' אם היה דרכו לרכוב על סוס ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר והעני קונה לו סוס ועבד וכן לכל אחד ואחד לפי מה שצריך הראוי לתת לו פת נותנים לו פת עיסה נותנים לו עיסה מטה נותנים לו מטה הראוי ליתן לו פת חמה חמה צונן צונן להאכילו לתוך פיו מאכילין אין לו אשה ובא לישא משיאין לו ושוכרים לו בית ומציעים לו מטה וכלי תשמישו ואחר כך משיאין לו אשה: הגה - [רמ"א]: ונראה דכל זה בגבאי צדקה או רבים ביחד

אבל אין היחיד מחוייב ליתן לעני די מחסורו אלא מודיע צערו לרבים ואם אין רבים אצלו יתן לו היחיד אם ידו משגת.

המשך הסוגיה:

תנו רבנן: אין לו ואינו רוצה להתפרנס נותנין לו לשום הלואה וחוזרין ונותנין לו לשום מתנה דברי רבי מאיר וחכמים אומרים נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונותנין לו לשום הלואה לשום מתנה הא לא שקיל אמר רבא לפתוח לו לשום מתנה. יש לו ואינו רוצה להתפרנס נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין ממנו חוזרין ונפרעין הימנו תו לא שקיל אמר רב פפא לאחר מיתה. ר"ש אומר יש לו ואינו רוצה להתפרנס אין נזקקין לו, אין לו ואינו רוצה להתפרנס אומרים לו הבא משכון וטול כדי שתזוח דעתו עליו

רש"י: יש לו ואינו רוצה להתפרנס - משלו אלא משל צדקה ומסגף עצמו ברעב:

בארו היטב את המחלוקת בין רבי שמעון לבין חכמים. מה שורשה?

לאור האמור כאן - מה יהיה דינו של מי שיכול לעבוד אך מעדיף לקבל תמיכה מן הממסד?

ג. מטרת העל של הצדקה

הרמב"ם מדרג מעלות בנתינת הצדקה. לפניכם שתי המעלות העליונות:

הלכות מתנות עניים פרק י'

(ז) שמנה מעלות יש בצדקה זו למעלה מזו מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול ועל זה נאמר והחזקת בו גר ותושב וחי עמך כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך:
(ח) פחות מזה הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח שהרי זו מצוה לשמה כגון לשכת חשאים שהיתה במקדש שהיו הצדיקים נותנין בה בחשאי והעניים בני טובים מתפרנסין ממנה בחשאי וקרוב לזה הנותן לתוך קופה של צדקה ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא אם כן יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע להנהיג כשורה כר' חנניה בן תרדיון:

המדרגה המנויה בהלכה ח' נקראת מתן בסתר. אולם לפי הרמב"ם המדרגה של הלכה ז' גבוהה יותר - מדוע? ראו את הסברו של ספר החינוך:

מצוה סו - מצות הלואה לעני:

להלוות לעני, כהשגת היד כפי מה שצריך לו, למען הרחיב לו ולהקל מעליו אנחתו. וזאת המצוה של הלואה היא יותר חזקה ומחוייבת ממצות נתינת הצדקה, שמי שנתגלה ונודע דחקו בין בני אדם וגילה פניו לשאול מהן אין דחקו ואפילתו כמי שעדיין לא בא לאותה בושה וירא מהכנס בה, ואם יהיה לו מעט סעד של הלואה, במה שירווח מעט אולי לא יצטרך לבא לשאלה לעולם,

וכשירחמנו האל בריוח ישלם נשיו ויחיה בנותר. ועל כן הזהירנו תורתנו השלימה על זה לסעוד המך בהלואה טרם יצטרך לבוא אל השאלה...

מדוע עדיפה מצוות הלואה [או המצאת מלאכה]? שימו לב היטב יש כאן שני הסברים בלועים. רמז יש בשיקול הדעת המערכתי של המדרש:

ספרא בהר:

כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך - אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה למשוי על גבי החמור עודנו במקומו אחד תופש בו ומעמידו נפל לארץ חמשה אין מעמידים אותו.

לתפיסה זו יש גם את זווית המבט של העני:

רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק י הלכה לפני אחרונה.

(יח) לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור וכן צוו חכמים ואמרו עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני כהן אני פרנסוני ובכך צוו חכמים גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושי הברזל והפחמים ולא שאלו מן הצבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם:

מה דינו של מי שיכול לעבוד אך מטיל עצמו על הצבור?